

РЕЦЕНЗИЯ

от проф. д-р Маргарет Димитрова
(Софийски университет „Св. Климент Охридски“)

за дисертацията на Екатерина Тодорова
на тема

„Светци лечители в агиографската традиция на православния свят“,
представена за придобиване на научната и образователна степен „доктор“

Екатерина Тодорова е разработила представения дисертационен труд като докторантка в заочна форма на обучение по направление 2.1. (филология), старобългарска литература, в Центъра за славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев“, Софийски университет „Св. Климент Охридски“. Тя е придобила магистерска степен по руска филология в същия университет. От публикациите ѝ, които започват от времето още преди зачисляването ѝ в докторантура, личи, че е посветила близо 10 години на проучване на българското културно наследство. Познавам докладите ѝ, превърнали се по-късно в статии, от ежегодните конференции на Асоциацията за антропология, етнология, и фолклор „Онгъл“, в които тя показва траен интерес към средновековната българска и руска литература и към етнологички и антроположички методи на проучване на различни средновековни културни феномени. По време на докторантурата ѝ в Софийския университет тя работи по два проекта за културноисторическо наследство, на единия от които, тясно свързан с темата на дисертацията ѝ за светците лечители, тя е координатор. Този проект разширява кръга на нейните интереси, като добавя нови сфери към историческото литературознание, а именно история на изкуството и почитта към светците.

Темата на дисертацията е много интересна и значима, защото се отнася до една от най-важните сфери от човешкия живот – болестта и надеждата/ възможността за изцеляване. Именно феномените в тази сфера, вярванията, стереотипите, практиките, ритуалите, доктриналните постулати разкриват същностни черти на културата и менталността на обществата. Екатерина Тодорова е отлично осведомена за водещите тенденции в изследването на болестта, болника и изцерителя в народната култура днес и в миналото и в християнското учение – както във Византия и Европа, така и у нас, и именно на фона на този засилен интерес към различни подходи с преобладаващи методи на историческата антропология и етнология, тя успява да формулира целта и задачите на своята научна разработка. Основното, което я интересува, са типове

светилечители в християнската култура, разпространението на текстовете за тях в църковната книжнина, по-специално в славянските ръкописи в контекста на византийския културен кръг, най-вече в книжнината с български или по-общо южнославянски произход. Но авторката не спира дотук, тя се интересува от почитта към тези светци в българската народна култура от XIX-XX в.

Дисертацията съдържа предговор и три глави и приложения, общо 402 стр. Основно достойнство на този труд е, че както направената типология, така и изводите за функциите, за начина на представяне на светците, очертаването на агиографските модели и разпространението на почитта към светците лечители се основават на продължителна и търпелива работа с първичните източници – в повечето случаи кирилски ръкописи, но често в сравнение и с гръцките текстове (защото изследваните жития на светците лечители са предимно преводни в *Slavia orthodoxa*). Авторката се интересува главно от преводи на пространни жития, за които има основания да се смята, че са направени от гръцки в българска среда в периода X – XIV в. Задачите, които Екатерина Тодорова си е поставила, са реалистични и те са в плана на избраните от нея подходи към „лечителската“ проблематика. Похвално е, че тя се интересува не само от топосите в житията на светци професионални лекари и лечители по благодат, но и от конструирането на образа на болестта, болката, диагнозата и прогнозата, и чудото на изцерението в християнската култура, т.е. тя прилага един комплексен подход, като полага своето проучване в рамките на голямата тема за душата и тялото в християнската култура, за понятията добро – зло; за видовете болки според християнското разбиране и за видовете изцерения, които тя разделя на „вербални (молитвата), така и невербални (прекръстване, помазване)“ и гледа на тях като вид „семиотична комуникация“.

Добро решение е, че от огромния материал, който човек си представя, когато става дума за „лечителството“, авторката ясно е отграничила своя предмет на анализ: светци лечители приживе (известно е, че мощите имат целебна сила, независимо дали светецът е изцерявал приживе), за които има творби в средновековните славянски ръкописи и най-вече онези, за които има данни да са били почитани от Църквата в българска среда, като източниците са от един много дълъг период, което ѝ позволява да включи в анализите си и сведения за почитта към светци лечители в народната култура от XIX-XX в. най-вече по български материали.

В съответствие с избрания ракурс на проучване и с широкия времеви диапазон Екатерина Тодорова проследява представите за болестите и способността да се лекува в християнски контекст, както и предхристиянски вярвания, като се спира на разграничението между лекарската вещина като професионално умение, лечителска дарба по благодат, и магьосничество (в различни прояви от древността до Новото време). Отлично впечатление ми прави, че обръща поглед и към специфичните лексеми, назоваващи лечители, баячи, болести, части на човешкото тяло. Показателно за нейния задълбочен подход е обръщането ѝ към различни изследвания и речници и това, че тя си дава сметка за промените в значението и конотациите на лексемите в различни периоди и контексти. В това отношение бих искала да добавя, че ако думата *маг* се смята за сравнително късно влязла в българския език под влияние на руски в литературата, която тя цитира, това според мене е валидно за отделни текстове и среда, а за други – думата влиза през гръцки и то вероятно именно чрез евангелския епизод за влъхвите (например в преводи на евангелието от гръцки на югозападнобългарски говори от XIX в., записани с гръцки букви, а вероятно и в народната клетва, дадена в речника на Найдено Геров с думата *маг* (*да ти изгори езика*); така също за XIX в. Неофит Рилски например в неиздадения си речник разграничава две значения на *влъхва*: евангелските влъхви, донесли дарове на новородения Спасител, и влъхви в народния език със значение на „мошеници“). Разбира се, значенията на лексемите, промяната в значението и конотациите им, не е център на дисертацията на Екатерина Тодорова, но е добре намерен акцент на труда ѝ и е в съзвучие с подчертаната тенденция в проучването ѝ да съпоставя данни от различен характер, внимателно да изследва изворите си и да уточнява значението и конотациите на използвани думи в тях, например *врачкото* название за професионален лекар и др.

Във втората глава на дисертацията си авторката дава ясна представа за различните по тип проучвания на представите за етиологията на болестите, за начините на лекуване и диагностициране. Впечатлена съм от широкия ракурс на използваните изследвания – не само за народната култура и Средновековието, но и за Античността, включително за известното по българските земи. Тази гледна точка е ценна, защото хвърля светлина върху менталността на обществата, в които са възникнали, били са преведени и са били четения агиографските текстове за светците лечители – център на дисертацията. Погледът към античните представи за хуморите и качества на веществата (в степенна система), с които се лекува, е важен, защото това знание се

предава и на Средновековието, а може да се види дори в лековници на народен български език от XIX в. (например на тетевенския учител Лазар Кефалов). Още по-важно е, че като се опира на заслужаващо уважение литература (ще спомена тук само публикациите на проф. Минчо Георгиев като пример), Екатерина Тодорова показва промените в отношението към болката и изцеравянето през Средновековието, както и пресемантизирането на античното знание и включването му в нов контекст.

След като внимателно избира своята оптика на изследване, стъпила на основата на солидни проучвания на представите за болестта и лека, за лечителя и магьосника, както и на светостта в християнството, дисертантката прилага литературноисторически и културноисторически и историкоантроположки методи в анализа на агиографските (предимно) текстове за светците лечители. Работата е добре структурирана, защото Е. Тодорова прави типология на светците, следвайки ясни критерии: от една страна тя разграничава светци с професионална лекарска подготовка (врачи) и светци лечители с дарба по благодат; от друга, светци лечители с подчертано присъствие и в официалната книжнина на Църквата, и в народната култура; от светци, за които няма сведения за разпространена почит в народната култура като лечители.

Сред светците, за които текстовете сочат, че имат лекарско образование, тя разглежда култовете на двойките светци Козма и Дамян, както и на св. Пантелеймон. Авторката демонстрира отлична осведоменост както за типовете проучвания върху тези светии, така и за средновековните ръкописи, които пазят най-ранния, старобългарския превод на житията им, като Германовия сборник, 1039 в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 24 в Националния исторически музей; като не пропуска и оригиналното Климентово творчество. Целта ѝ обаче не е да прави езиков или текстологичен анализ (но е осведомена за приносите на учените в това поле и старателно ги цитира), нито детайлна съпоставка между гръцкия текст и старобългарския превод (запазен в по-късни преписи), а да очертае как се изгражда образът на светците и по-специално как е представено тяхното лечителско знание и дар и как те ги използват. Е. Тодорова анализира конкретни образи, мотиви и лексика в този план. Тези анализи почиват на многобройни цитати от първичните извори, гръцки текстове и старобългарските им преводи, като целта е да е покаже какви средства, езикови и литературни, се използват, за да се изградят образите на двете двойки светци, носещи имената Козма и Дамян – уменията им, лекуването даром, чудесните изцеления приживе, молитвите, диалозите с владетел езичник в защита на християнството,

библейски образи, цитати, алюзии. Авторката прави верния извод, че чрез агиографските произведения за светите лечители безсребърници се утвърждават основни християнски представи за болестта и изцерението. Тя подчертава: „Самото лечебно изкуство в рамките на християнството се разглежда като божествен дар и поради тази причина лекуването е „безплатно“, а то, съответно, се осъществява чрез медиаторите светци-безсребърници. Изцеленията се възприемат като чудо и са медицински метафори на всесилието на Христовото учение.“ (стр. 84). В анализа за св.св. Козма и Дамян за пръв път в дисертацията е реализирана схемата, по която се разглежда почитта към лечителите и обслужващите я текстове на православната църква, както и практиките и вярванията в народната култура, и в следващите части на дисертацията. Чрез тази схема на анализ е показана както неизменната връзка между църковната писмена култура и християнската устна култура, така и разликите между двете сфери.

По този модел е построен и анализът на култа към св. великомъченик Пантелеймон. След събраната информация за съществуващи проучвания за светеца, включително на иконописта и присъствието му в християнския календар и специално в календарите на средновековни български ръкописи (по книгата на И. Христова-Шомова), вниманието на изследователката се съсредоточава върху агиографските текстове в гръцката и средновековната славянска писмена традиция. Една особеност на тази дисертация, която аз лично приветствам, е че авторката полага проучването на лечителската страна в общия план на изграждане на образ на светеца и ситуиране на елементите/похватите в адекватен контекст (например тя коментира смяната на името на Пантолеон¹ на Пантелеймон и обръзва този момент с представата за името и именуването в културата). На пръв поглед някои от тези тип коментари изглеждат встрани от основната тема, но за мене те са нужни, защото очертават цялостния образ на светиите в агиографските творби и защото смятам, че лечителските им подвизи могат да бъдат разбрани в християнския контекст, на който принадлежат, и именно като част от един цялостен образ.

Разбира се, при такъв огромен материал не е нужно и е невъзможно да се коментира присъствието на разглежданите мотиви в други произведения, затова Е. Тодорова правилно е избрала позоваването на авторитетни източници, които правят нужните обобщения за средновековната християнска култура (например за потичащото

---

¹Въпреки че посочва гръцка форма Παντολεων, авторката говори за Панталеон без обяснение.

мляко вместо кръв, за подстригването, за полагането на ръце и пр.). Разбира се, аналозиите може да се умножат – например Е. Тодорова отбелязва, че св. Евпраксия освен че прави кръстен знак и духва на болното дете (парализирано, нямо и глухо) и коментира „духането“ от гледна точка на различни предхристиянски системи и християнската идея за диханието, духа. Самата фраза в житието *въдъхноу и знаменаточно* съответства на жеста на свещеника в обряда за „подпечатване/знаменаване“ на новородено на осмия ден след раждането, както е описан в средновековните требници. Не казвам, че това трябва да бъде отбелязано в дисертация от такъв мащаб, защото може да се намерят още множество такива аналогии за всеки мотив и образ и тогава работата би била безкрайна. Чрез този пример илюстрирам мнението си, че авторката е постъпила правилно, като се е обърнала към архетипни християнски разбирания, което като метод и резултат отваря вратите за изследване на всеки един от отбелязаните от нея елементи в други текстове.

Отлично впечатление ми прави, че Е. Тодорова познава богата научна литература и дискутира различни изследователски с критичен обективен поглед, като се отнася предпазливо към хипотези, за които няма достатъчно доказателства все още.

Най-обширна част от третата глава на дисертацията и изобщо на дисертацията е посветена на светци, за които няма информация да са имали професионално обучение за лекари, но които са лекували приживе (3.2.). На базата на конкретни анализи на агиографски текстове тя илюстрира тезата, че типът светост определя в голяма степен особеностите на наратива (композиция, топоси, библейски отпратки). Така например при анализа на житието на преп. Теодосий Велики, тя стига до извода, че „Мотивът за лечителство приживе е действителен при изграждането на образа на светеца, а в композиционен план до голяма степен е сюжетоизграждащ“ (стр. 113); за св. Евтимий Велики пък тя заключава „Св. Евтимий Велики представлява отличен пример за това как през християнската епоха се налага повсеместният образ на лечителя, умеещ преживе да изцелява благодарение на дарбата, предоставена му свише, използвайки християнските начини на изцеление чрез молитва и прекръстване“ (сте. 122). Авторката откроява както повтарящи се образи и мотиви, така и по-редки и специфични, например болестта, видяна като страст в Житието на св. Симеон Дивногорец (стр. 134). Както и в 3.1. дисертантката не анализира абстрактни образи на светци, събрани от различни текстове, а се съсредоточава върху конкретни агиографски произведения и то в превода, който е стигал до владеещите езика на средновековната славянска писменост

– главно в българска среда, за да покаже каква информация, при това в какво лексикално „облекло“, е стигала до вярващите. Анализът тук, както и в предишната част на дисертацията, на конкретни лексеми в агиографските текстове в съпоставка с други източници за историята на българския език, включително диалектите, е ценно от няколко гледни точки – допринася за а) идентифициране на заболявания или средства за лекуване, т.е. това е принос към разбирането на текста и уточняване на конкретни реалии; б) изясняване на отношението между книжовен език и народен; в) характеризирание на преводаческите подходи и избори; д) дискутиране на евентуалното влияние на текста върху адресата (какво е разбирал той), когато чете/слуша/преписва.

Много висока научна култура и широко познаване на най-важните християнски текстове и виждания, на християнската агиография и средновековната българска литература, както и отлично познаване на широк кръг научни изследвания – базисни, както и по конкретни проблеми и детайли, личи от целия текст на дисертацията. Стремещт към изчерпателност кара авторката да включи светци, на които се приписват в късната традиции молитви при определени страдания, напр. св. Антипа при зъбобол, както и св. Модест при болести по стадата – като тя отчита почитта към тези светци в народната култура. Този аспект заслужава адмирации. Всъщност Е. Тодорова отделя група светци, които се почитат като лечители предимно в народната среда (3.4. *Светци-лечители, почитани само във фолклорна среда*), по-скоро, както правилно посочва в автореферата това са „светци без наличие на пространни жития и мъчения в агиографската традиция“. Тук според мене би трябвало по-добре да се артикулират сложните процеси на взаимно влияние между устна и писмена традиция и да се уточнява, ако е възможно, за какъв период става дума и за коя народна култура. И докато дисертантката е права, че почитта към св. Стилиян в Родопите може да се дължи на влияние на гръцката народна култура, то не е ясно дали почитта към св. Антипа като лечител и към св. Модест като покровител на стадата не идва в българска среда по-скоро по книжовен път – именно чрез молитвите, които им се приписват и които засягат важни страни на човешката дейност в предмодерното общество – зъбобола и домашните животни.

Тъй като дисертацията е многоспектна и обхваща много широк кръг проблеми и много текстове, писмени (средновековни от много голям период от време X–XIV в., но и до XVIII в., като се вземат предвид споменатите молитви) и устни за вярвания и ритуали (показващи почитта в народната култура), неизбежно е да има страни, които би

могло да се усъвършенстват. Например, когато говори за народната почит към св. Св. Симеон Стълпник, изглежда от текста сякаш именно той се чества на 3 февруари, а всъщност православната църква тогава почита св. Симеон Богоприимец. Авторката не привежда доказателства, че народната култура почита именно стълпника на деня, който се нарича зимен Симеоновден, Симеон Бележник, стар Симеон, Симон, нито дискутира въпроса дали в народната култура има контаминация между двамата светци (стр. 240). Така също при едно бъдеще отпечатване на труда е добре да се прецизира на места словоразделянето и надредните знаци на гръцките думи – изглежда поради технически причини словоразделянето на места се е изгубило, например *и помазаеи въсе тѣло ѿ главы даже до долу* трябва да *еи помазаеи въсе тѣло ѿ главы даже до долу*; или *тажела канѣ сребръна нова*предполагам, че е по-скоро *таже лаканѣ сребръна нова*(т.е. тук подозирам, че е използвана гръцка заемка от λεκάνη). Така също бих препоръчала при цитиране на *Православната енциклопедия* и електронната *Encyclopedia slavica sanctorum* да се посочват и авторите на статиите за отделните светци. Така също, ако аз бях на нейно място бих предпочела формата Мария Магдалина вм. Мария Магдалена, Хърватия пред Хърватска.

Авторефератът отговаря на стандартите за този жанр и представя постигнатото в дисертацията. Авторката има 4 публикации (от периода 2014-2018 г.) по темата на дисертацията на различни теми.

Като цяло, моята оценка за дисертацията на Екатерина Тодорова е висока. Впечатлена съм от задълбочените ѝ познания в различни области, от прецизността ѝ при издирване и цитиране на множество публикации по въпроси, които тя намира за важни за разработваната от нея тема; от трудолюбието, търпението и вещината, с които тя подхожда към множеството средновековни текстове, анализирани в дисертацията, от способността ѝ да полага в широк културен контекст изследваните текстове, идеи, мотиви, образи; от познаването на кодовете и символите както в предхристиянската култура, така и в средновековната християнска менталност, а също и в народната българска картина на света от XIX-XX в. Затова като член на журито ще гласувам убедено за присъждането на научната и образователна степен „доктор“ на Екатерина Тодорова.

22 май 2019 г.

София